

Jabłoński, Krzysztof Antoni

Kościelny ruch budowlany w latach 1863-1895 na obszarze obecnej archidiecezji białostockiej

Studia Teologiczne 19, 343-359

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KRZYSZTOF ANTONI JABŁOŃSKI

KOŚCIELNY RUCH BUDOWLANY W LATACH 1863-1895 NA OBSZARZE OBECNEJ ARCHIDIECEZJI BIAŁOSTOCKIEJ

Sytuacja Kościoła katolickiego na Kresach Północno-Wschodnich w porównaniu z pozostałymi ziemiami polskimi stała się szczególnie trudna po powstaniu styczniowym. Tutaj, na obszarze trzech guberni: wileńskiej, kowieńskiej i grodzieńskiej, władzę sprawował powszechnie znany z surowości wobec Polaków generał-gubernator Murawiew, nazywany *wieszatелеm*. Na skutek restrykcji prawnych rządu carskiego i bezwzględnych poczynań Murawiewa, w latach 1865-66 zamknięto część świątyń katolickich, zaś niektóre zamieniono na cerkwie prawosławne. Jednocześnie zabroniono budowania nowych kościołów. Nie możliwe też były remonty istniejących przybytków katolickich. Taki stan prawny, dość rygorystycznie przestrzegany na tych terenach, trwał do końca stulecia¹.

Bezpośrednio po powstaniu, pomimo powszechnych oczekiwań i potrzeb, nie wzniesiono ani jednej świątyni katolickiej. Pierwszą budowlę wymurowano w połowie lat siedemdziesiątych w Surażu, w zasadzie tylko dlatego, że spłonął w tej miejscowości kościół drewniany. Pierwsze natomiast, całkowicie nowe świątynie wzniesiono wtedy, gdy sytuacja powstaniowego terroru złagodniała, to jest na początku lat osiemdziesiątych (Suchowola, Krypno, Wasilków). Trzeba jednak zaznaczyć, że wów-

¹ B. K u m o r , *Ustrój i organizacja kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1914)*. Kraków 1980, s.199. T. K r a h e l , *Historiografia (archi)diecezji wileńskiej do 1939 r.* W: *Studia z historii kościoła w Polsce*. T. V. Warszawa 1979, s.9-179. J. S k a r b e k , *Organizacja parafialna w diecezji wileńskiej w latach 1772/3-1914*. W: *Studia Teologiczne*. Białystok, Drohiczyn, Łomża 1987-88. T.5-6, s.131.

czas nadal restrykcyjne zakazy budowlane były w mocy. W tym czasie przystąpiono do rozbudowy kościoła w Nowym Dworze i Turośni Kościelnej oraz budowy, w miejsce zrujnowanego w wyniku burzy, w Niewodnicy. W końcu lat osiemdziesiątych wzniesiono jeszcze jeden przybytek katolicki, ale była to niezbędna do ceremonii pogrzebowych kaplica na nowo otwartym cmentarzu grzebalnym w Białymstoku².

Pomimo szybkiego rozwoju miast, dynamicznego wzrostu liczby ludności, i co za tym idzie, wzmagających się potrzeb religijnych - kościołów było stanowczo za mało. Restrykcyjne wobec budownictwa katolickiego przepisy budowlane obowiązywały aż do 1895 r. W tym bowiem roku ukazało się rozporządzenie ministerialne, na mocy którego sprawy wystawiania pozwoleń na budowę świątyń przekazane zostały w gestię biskupów. Zwierzchnik diecezji mógł podjąć decyzję po wcześniejszym zatwierdzeniu przez urząd gubernatorski projektu i kosztorysu oraz sprawdzeniu posiadania odpowiednich środków na budowę³. Wprawdzie zarządzenie wprowadzało zmiany tylko formalne, to jednak w praktyce wraz z nim pojawiło się znaczne, praktyczne złagodzenie polityki carskiej wobec budownictwa kościelnego. Był to wielki początek entuzjastycznego ruchu budowlanego⁴.

Jednak wszelkie uogólnione relacje nie są w stanie oddać atmosfery w jakiej wznoszono poszczególne budowle. Wiemy, że w okresie zaborów sytuacja Kościoła była trudna, po powstaniu styczniowym dramatyczna, ale dopiero zarysowanie zmagają wiernych w konkretnych parafiach, w oparciu o przekazy źródłowe, daje możliwość ujrzenia owych, wytrwałych i konsekwentnych dążeń do wzniesienia świątyni w macierzystej miejscowości. Są to prawie zawsze zmagania prowadzone z niezłomną nadzieją. Przyjrzyjmy się tym poczynaniom na przykładach parafii położonych na Ziemi Białostockiej⁵:

² K. A. J a b ł o ń s k i , *Wpływ prawodawstwa carskiego na katolickie budownictwo sakralne (na obszarze obecnej archidiecezji białostockiej)*, W: Studia Teologiczne, Białystok, Drohiczyn, Łomża 1999, nr 17, s.366-378.

³ *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*. opracował ks. J. Kurczewski, Wilno 1912, s. 188.

⁴ W.F. W i l c z e w s k i , *Zwiastuny powszechnej radości. Ruch budowy kościołów w diecezji wileńskiej w latach 1890-1914*, Białystok 1995, s.25 i nast.; J a b ł o ń s k i , *Wpływ prawodawstwa carskiego...*, s.372-374.

⁵ Podstawą prezentacji świątyń są lata budowy (licząc od najstarszej)

RÓŻANYSTOK - kościół pw. Ofiarowania NMP

W 1661 r. Szczęsny i Eufrozyna Tyszkiewiczowie przekazali dominikanom swój majątek różanostocki, zobowiązując do utrzymywania tam na stałe 12 ojców⁶. Dwa lata później zbudowano w Różanymstoku kościół drewniany.

W latach 1759-1785 wzniesiono obecnie istniejący kościół w stylu barokowym. W nawiązującej do typu jezuickiego budowli, zapewne z braku funduszy nie wykonano zwieńczenia wież i kopuły⁷. W takim stanie wzniesioną świątynię konsekrował sufragan wileński, biskup Tomasz Ignacy Zienkiewicz w 1783 roku⁸.

Z chwilą, gdy po 1795 r. Różanystok znalazł się w zaborze pruskim, pojawiły się trudności w funkcjonowaniu kompleksu klasztorowego. Pierwszym dramatycznym posunięciem władz zaborczych była konfiskata majątku dominikanów. W 1807 r., po traktacie tylżyckim, kompleks różanostocki znalazł się w granicach zaboru rosyjskiego. Utrzymanie założenia, pozbawionego beneficjum, było nie możliwe. Dlatego też metropolita mohylewski Stanisław Bohusz-Sięstrzeńcewicz erygował w 1811 r. parafię. Pozwalało to na utrzymanie tej placówki. Jednakże antykościelna i antypolska polityka caratu przyniosła zarządzenia dramatyczne. W 1847 r. władze rosyjskie usunęły dominikanów z parafii różanostockiej, kościół zaś przekazano pod zarząd księży diecezjalnych⁹.

Szczególnie niepomysłne warunki dla funkcjonowania kościoła różanostockiego nastąpiły po powstaniu styczniowym. W odniesieniu do tej miejscowości najpierw zmieniono nazwę na Krasnystok, a w 1866 r. władze carskie wydały decyzję zamknięcia kościoła i klasztoru¹⁰. Wiernych

⁶ J. M a r o s z e k , *Sanktuaria, miejsca cudowne i ośrodki odpustowe zachodniej połaci Archidiecezji Wileńskiej*, „Wiadomości Kościelne Diecezji Białostockiej” 1991, nr 4, s.129-130.

⁷ Archiwum Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego w Wilnie [cyt. dalej:BUWil], 4/A 2855, *Kronika Kościoła Parafialnego Różanostockiego położonego w Dyecezyi Wileńskiej Gubernii Grodzieńskiej Powiecie i Dekanacie Sokolskim 1851 r.* A. Łukuć, *Dzieje parafii różanostockiej (1811-1981)*, pr. magisterska napisana na Wydziale Teologicznym KUL pod kier. ks. dra T. Kraheła. Lublin 1996 (maszynopis w Archiwum Archidiecezjalnym w Białymstoku) s. 16; Ks. J. Tarasewicz, *Wspomnienie o kościele i klasztorze Różanostockim*. „Przyjaciel” 1914, nr 8, s.114.

⁸ BUWil, 4/A 2855, *Kronika Kościoła Parafialnego Różanostockiego...* AP w Sokółce, *Inwentarz Różanostockiego Rzymsko Katolickiego kościoła ... 1856 r.* Ks. T. Krahel, *Różanystok. Sanktuarium Maryjne*, Białystok 1981.

⁹ AP w Sokółce, *Inwentarz Różanostockiego Rzymsko Katolickiego kościoła ... 1856 r.*

¹⁰ Pismem z 25 VII 1866 gubernator grodzieński zezwalał na zamknięcie kościoła. Jak zaś relacjonował dziekan sokólski Jakub Wysocki, w dniu 10 września kościół został skasowany i przekazany duchowieństwu prawosławnemu, pięć dni później budowlę opieczę-

przyłączono do parafii w Dąbrowie. Od momentu, gdy kompleks opuścili dominikanie, rozproszeniu zaczęło ulegać wyposażenie świątyni. Organy zostały przekazane do kościoła farnego w Grodnie (lub też do kościoła w Dąbrowie), rzeźby trafiły do Dąbrowy a dwa konfesjonały do Janowa¹¹. Po przekazaniu kościoła do *rozporządzania duchowieństwu prawosławnemu*, dostosowano wewnątrz potrzeb do liturgii wschodniej¹². Diecezjalni księża prawosławni sprawowali nadzór nad kościołem do końca stulecia.

W dniu 8 września 1900 r. kompleks w Różanymstoku przekazano żeńskiemu prawosławnemu monasterowi z Grodna. W pierwszym roku pobytu mniszki otrzymały od władz carskich na *wyrestaurowanie klasztoru i przerobienie kościoła na cerkiew* kwotę 30 tys. rubli. W następnych latach w kompleksie klasztornym prowadzono remonty i szeroko zakrojone prace budowlane. Sylwetę kościoła upodobniono do architektury wschodniej nadbudowując cerkiewne hełmy wieżowe. Na skrzyżowaniu nawy głównej i transeptu wykonano kopułę, w której namalowano fresk Chrystusa Pantokratora. Dzwony na wieżach pozostały do 1905 r., kiedy to - jak opisuje grodzieński tygodnik - *je pobito, przetopiono i z wielką pompą zawieszono na nowo*¹³. Uroczyste poświęcenie nowych dzwonów odbyło się w kwietniu 1906 r. W kompleksie zbudowano również szpital, aptekę, herbaciarnię i hotel. Do Różanegostoku przybyli na stałe dwaj duchowni prawosławni a także osadzono tu wojsko carskie¹⁴.

Gdy rozpoczęła się I wojna światowa, Różanystok w lipcu 1915 r. zajęli Niemcy, a 14 sierpnia tegoż roku wyjechały mniszki¹⁵. W latach 1915-1918 Niemcy urządzili w kościele magazyn siana i zboża, a także wykorzystywali budowlę jako stajnię. Pod koniec wojny, 7 września 1918 r., komisja z udziałem niemieckiego biskupa i niemieckich generałów, zdecydowała o zwrocie kompleksu kościelnego z dniem 13 listo-

utowano. Zob. P. K u b i c k i , *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915. Część druga, Dawna Litwa i Białoruś*, T.2, Sandomierz 1938, s. 70.

¹¹ *Z Litwy, Rusi i Królestwa Polskiego. Dąbrowa*. „Przyjaciół Ludu” 1907, nr 22, s.174.
Ks. J. T a r a s e w i c z , *Wspomnienie o kościele i klasztorze Różanostockim*. „Przyjaciół” 1914, nr 7, s.102. Istnieją rozbieżności co do miejsca, w którym znalazły się organy. W „Przyjaciół Ludu” z 1907 r. jest mowa o grodzieńskiej farze, zaś w „Przyjaciół” z 1914 r. stwierdza się, iż trafiły one do Dąbrowy.

¹² Ksiądz Tarasewicz opisuje okoliczności zamknięcia następująco: *Kościół zapieczętowano i postawiono wartę. Po kilku tygodniach żołnierze zaczęli wyrzucać wyposażenie z wnętrza*. zob. ks. J. Tarasewicz, *Wspomnienie...* „Przyjaciół” 1914, nr 8, s. 115.

¹³ Ks. J. T a r a s e w i c z , *Wspomnienie...* „Przyjaciół” 1914, nr 8, s. 117.

¹⁴ *Z Litwy, Rusi i Królestwa Polskiego. Dąbrowa...*,s. 174.

¹⁵ M a r o s z e k , *Sanktuaria, miejsca cudowne i ośrodki odpustowe...*, s. 131.

pada Kościołowi katolickiemu¹⁶. W lutym 1919 r. posiadłość przekazano w posiadanie zakonu salezjanów, a 24 listopada tego roku biskup wileński Jerzy Matulewicz erygował parafię katolicką¹⁷.

TUROŚŃ KOŚCIELNA – kościół pw. Świętej Trójcy

W 1515 r. Jerzy Raczko, sędzia generalny bielski, wystawił w Brańsku dokument erekcyjny dla parafii Turośń. W tym samym roku ufundował pierwszy kościół¹⁸. W 1723 r. wzniesiono nowy kościół drewniany pod wezwaniem Świętej Trójcy.

W 1778 r. kapitan suraski Wiktoryn Zaleski, rozpoczął budowę kolejnej świątyni, tym razem murowanej, w stylu późnego baroku. Jednawowa budowla z kruchtą, wydzielonym prezbiterium, zakrystią i skarbcem nie posiadała wieży¹⁹.

Po połowie XIX wieku świątynia okazała się zbyt mała na potrzeby rozrastającej się parafii. Przed 1861 r. powiększono wnętrze poprzez usunięcie ściany między kruchtą a nawą, i w miejsce tej ściany wstawiono cztery filary²⁰. Kolejnej rozbudowy dokonał przed rokiem 1882 proboszcz ks. Adolf Korkuć, dodając niskie nawy boczne i przedsionek przed fasadą, poszerzając też zakrystię o dobudówkę. Na zakończenie prac, w 1882 r. wybudowano nowy ołtarz główny²¹.

Po nielicznych zmianach, min. w 1907 r. ułożono posadzkę, świątynia zachowała swój wygląd z 2 połowy XIX w.

SOKOLANY – kościół pw. Przemienienia Pańskiego

Pierwszy kościół w Sokolanach został założony z drewna przez króla Zygmunta III w roku 1618. Po pożarze tej budowli, z inicjatywy proboszcza ks. Józefa Wysockiego została wymurowana nowa świątynia w roku 1833²².

¹⁶ W. S a r o s i e k , *Kościół różański w powiecie sokólskim*. Grodno 1919, s.10.

¹⁷ Łukuć, *Dzieje parafii różańskiej...*, s.20.

¹⁸ W. K o n d z i o r , *Dzieje parafii Turośń Kościelna 1515-1984*, praca magisterka napisana na Wydziale Teologicznym KUL pod kier. ks. dra T. Krahela. Lublin 1990, s.9,35.

¹⁹ Tamże, s.37; *Spis Kościołów i duchowieństwa Archidiecezji Białostockiej*, Białystok 1998 [cyt dalej: SKiD 98], s.169.

²⁰ Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Inwentarz z 1861 r., cyt. za: K o n d z i o r , *Dzieje parafii Turośń Kościelna...*, s.44.

²¹ J. W o ł e j k o , *Monografia Parafii Turośń*, 1948 (maszynopis w APTurośń), s.11-12.

²² BUWil, F4, A2879, *Kronika Kościoła Parafialnego we wsi Sokolany, położonego w Dycezyi Wileńskiej, Gubernii Grodzieńskiej, Powiecie i Dekanacie Sokólskim 1849*.

Widok jej został utrwalony na zdjęciu wykonanym w 1897 r.²³ Była to skromna, bezwieżowa budowla w kształcie prostopadłościanu przykrytego dachem dwuspadowym.

W pierwszej połowie lat 90-tych XIX stulecia, proboszcz sokolański ks. Aleksander Surowicz przygotowywał się do *reparacji* (a faktycznie przebudowy) kościoła. W raporcie napisanym w lutym 1895 r. do biskupa wileńskiego Audziejewicza, wyliczał swoje dokonania podczas pobytu w Sokolanach: *za zrobienie i wypalenie 132700 cegieł zapłaciłem majstrowi Milenkiewiczowi 525 rubli, na cmentarzu Sokolańskim zostawiłem 31250 cegieł i dodałem 4000 za co zapłaciłem 35 rubli 4 kop. (...) za zrobienie projektu i smiety [kosztorysu] na reparację kościoła zapłaciłem gubernskiemu architektowi ... 120 rubli,*²⁴ (...) *A zatem, na dobro Sokolańskiego Kościoła wydałem swoich własnych pieniędzy Ogół 2433 r. 44 k.*²⁵ Następca ks. Surowicza prawdopodobnie podejmował jakieś drobne prace remontowe, lecz nie cieszyły się one uznaniem zwierzchników, bowiem dziekan sokółski ks. Anzelm Noniewicz informował biskupa wileńskiego o niegospodarności w Sokolanach²⁶.

Po kilku latach pobytu tego proboszcza, wierni sami postanowili świątynię upiększyć. Za pośrednictwem konsystorza wileńskiego, zwrócili się w 1903 r. do gubernatora grodzieńskiego o zatwierdzenie kosztorysu i planu przebudowy istniejącego kościoła w Sokolanach²⁷. Przed wydaniem decyzji urząd gubernatora postanowił sprawdzić zasadność prośby. W grudniu tego samego roku nakazał sokółskiemu naczelnikowi policji powiatowej zbadać celowość rozbudowy oraz stosunki ludnościowe (pod względem wyznaniowym i narodowościowym)²⁸. W następnym miesiącu tego samego roku *isprawnik* donosił, że wielkość dotychczas istniejącego kościoła jest wystarczająca, gdyż jego wnętrze

²³ W kościele w Szudziałowie znajduje się tableau zatytułowane: „*Decanatus Sokolnensis Anno Domini 1897*”, na którym zamieszczono min. fotografie kościołów, w tym kościoła w Sokolanach. Takie samo tableau znajduje się w Odelsku (ob. Białoruś).

²⁴ Centralne Litewskie Archiwum Historyczne w Wilnie [cyt. dalej: CLAH], 604/1/10747/k.13, pismo będące potwierdzeniem przyjęcia kwoty 120 r. za projekt i kosztorys datowane: 1890 22 VI. (podpis trudny do odczytania)

²⁵ CLAH, 604/1/10747/k.9-10, Raport proboszcza Ostróżańskiego Kościoła do Bpa Audziejewicza z 23 II 1895 r.

²⁶ Tamże, k.15.

²⁷ Narodowe Historyczne Archiwum Białorusi w Grodnie [cyt. dalej: NHAB Grodno], 1/18/942/k 1, pismo Konsystorza Wileńskiego do Gubernatora Grodzieńskiego z dnia 18 XI 1903 r.

²⁸ NHAB Grodno, 1/18/942/k 3, pismo Gubernatora Grodzieńskiego do Sokółskiego Isprawnika z dnia 11 XII 1903 r. Gubernator jako koszt przebudowy wymienia kwotę 6121 rubli 28 kopiejek.

może pomieścić połowę liczby wszystkich parafian²⁹. Władze gubernialne zwróciły się również do prawosławnego biskupa grodzieńsko-brzeskiego o wyrażenie swego zdania. W odpowiedzi biskup uzależniał rozpoczęcie prac przy nowym kościele katolickim od wcześniejszego dokończenia budowy cerkwi prawosławnej w Nowej Woli³⁰. Po ponownych prośbach mieszkańców Sokolan i konsystorza wileńskiego, naczelnik kraju w 1905 r. przyznał prawo rozbudowy świątyni³¹. Jednakże w urzędzie gubernatorskim w Grodnie zatrzymano plany i kosztorys, wobec czego rozpoczęcie robót nie było możliwe. Zwrotu dokumentacji domagał się konsystorz w 1906 r.³²

Po załatwieniu spraw formalnych, praktycznego powiększenia świątyni dokonał ks. Tadeusz Makarewicz w 1908 r. Dobudowano wówczas dwie kaplice i prezbiterium³³. Prawdopodobnie wtedy wzniesiono również wieżę na osi elewacji frontowej³⁴. Za pobytu ks. Walentynowicza przed 1911 r. doprowadzono remont do końca. Ukończono wówczas roboty związane z dachem, otynkowano kaplice i pomalowano ściany zewnętrzne na biało³⁵. Sylweta budowli nabrała charakteru sakralnego, a według wzmianki z 1927 r. była to budowla *niewielka w stylu gotyckim*³⁶.

SOKÓŁKA – kościół pw. św. Antoniego

Pierwszy, drewniany kościół w Sokółce założył król Zygmunt III Waza w 1592 r. Przybytek ten spłonął w 1796 r. W latach 1840-1848, dzięki staraniom dziekana sokólskiego ks. Józefa Kryszczuna, zbudowano trójnawowy kościół murowany w stylu klasycystycznym z dwiema wieżami³⁷.

²⁹ Sprawnik komentował ten fakt następująco: *W Sokolanach przebywa 368 dusz, w tym 57 prawosławnych a pozostali to katolicy. W parafii mieszka 4052 dusz a kościół może pomieścić 2000 dusz.* zob. NHAB Grodno, 1/18/942/k 6, Raport Sprawnika Sokólskiego do Gubernatora Grodzieńskiego z dnia 8 I 1904 r.

³⁰ NHAB Grodno, 1/18/942/k.11-12. pismo Biskupa Grodzieńsko-Brzeskiego do Gubernatora Grodzieńskiego z dnia 14 IV 1904 r.

³¹ NHAB Grodno, 1/18/942/k 15, k 16-18, k 20, min. pismo Gubernatora Grodzieńskiego do Konsystorza Wileńskiego z dnia 26 I 1905 r.

³² NHAB Grodno, 1/18/942/k 21, pismo Konsystorza Wileńskiego do Gubernatora Grodzieńskiego z dnia 19 IX 1906 r.

³³ SKiD 98, s.282-283.

³⁴ Jak pokazują zdjęcia zachowane w *Kronice parafii Sokolany* w Archiwum Parafialnym wieża, swym kształtem przypominała wieżę kościoła w Krypnie, a więc nawiązywała do form romańskich.

³⁵ *Wiadomości bieżące*, „Przyjaciel” 1911, nr 35, s.537.

³⁶ *Z Sokółki*, „Nowe Życie” 1927, nr 100, s.2.

³⁷ SKiD 98, s.285.

Po kilkudziesięciu latach okazało się, że kościół ten jest za mały na liczną parafię w Sokółce. W końcu XIX w. dziekan ks. Anzelm Noniewicz postanowił powiększyć świątynię przez dobudowanie dwóch naw bocznych i dwóch kaplic. Projekt rozszerzenia kościoła wykonał inżynier grodzieński Wacław Chrościcki w grudniu 1899 r. Plany pozytywnie rozpatrzyła Komisja Oddziału Budowlanego urzędu gubernatorskiego w Grodnie w styczniu 1900 r.³⁸.

Budowę rozpoczęto w 1901 r. Posuwała się ona w dość szybkim tempie. We wrześniu 1903 r. ks. Noniewicz informował ks. kanonika Wiktora Fronckiewicza, administratora zarządzającego wówczas diecezją, że *budowa ścian i dachu nowej nawy i nowej kaplicy [została] zakończona*. W związku z tym prosi o poświęcenie tych części kościoła³⁹. Po rozbudowie świątynia mogła pomieścić ponad 5 tys. wiernych⁴⁰.

JALÓWKA – kościół pw. Przemienienia Pańskiego

Pierwszy kościół w Jałówce, ufundowany przez królową Bonę, wzniesiono z drewna. Świątynię tę odbudowano w 1747 r. dzięki nakładowi Kazimierza Sapiehi⁴¹.

W 1859 r. wierni wyznania katolickiego rozpoczęli budowę murowanego kościoła w Jałówce. W następnym roku były już postawione ściany⁴². Zapewne wydarzenia związane z ruchem niepodległościowym, przyczyniły się do zatrzymania prac. Wiadomo, że mieszkańcy Jałówki współpracowali z powstańcami polskimi w 1863 r.⁴³. Jak wynika z pisma gubernatora grodzieńskiego do generał-gubernatora w Wilnie wysłanego w 1864 r., pod koniec okresu powstańczego świątynia jeszcze nie była

³⁸ APSokółka, *Projekt rasszirenija Sokolskiego prichodskiego r.k. kostiola Grodnienskoj Guberni*.

³⁹ LPAH, 604/1/10568/k.1, pismo Dziekana Sokólskiego do Kurii Wileńskiej do ks. Kanonika Wiktora Fronckiewicza z dnia 5 IX 1903 r.

⁴⁰ *Korespondencje. Z Litwy*, „Przegląd Katolicki” 1910, nr 38, s.752.

⁴¹ BUWil, Dz. Rękopisów, Opisanije rukopisnogo otdzielenija wilenskoj publicznojszoj biblioteki, wypusk pierwyj Wilna 1895, s. 31; Pod nr.1198 wymieniony jest Inwentar Jałowskiego prichodskiego dieriewiannogo kostiola, osnovannago korolowoj Bonoj i wnow otstrojennogo w 1747 g. Kazimirom Sapiegoj..

⁴² L. N o s , *Jałówka*, „Białostoczczyzna” 1994 nr 1, s.74-84. W. W i l c z e w s k i , *Zwiastuny powszechnej radości...*, s. 34-36.

⁴³ Marzenia. Pamiętnik o ruchu partyzanckim w województwie grodzieńskim w 1863 i 1864 r. spisane przez Ignacego Aramowicza, s.8-9 (cyt. za Wilczewski, *Zwiastuny powszechnej radości...*, s.34-35).

przykryta. General-gubernator nakazywał budowę ukończyć⁴⁴. W 1866 r. pojawiła się u gubernatora grodzieńskiego prośba, by „budujący się kościół zamienić na cerkiew”⁴⁵. W tym samym roku skasowano parafię katolicką, i jak donosiła grodzieńska prawosławna kuria biskupia do gubernatora grodzieńskiego, nastąpiło natychmiast „masowe, dobrowolne przejście katolików na prawosławie” (wymieniana była liczba 2500 osób)⁴⁶. Wyznawcom prawosławia przekazano też kościół. W 1871 r. został on przebudowany na cerkiew⁴⁷. Dostosowano wówczas budowlę do kultu prawosławnego i dodano ornamentykę wschodnią. W 1882 r. wystawionej cerkwi potrzebny był remont i w związku z tym gubernator nakazywał swoim urzędnikom wydelegowanie do Jałówki technika celem sporządzenia kosztorysu⁴⁸. Zapewne w latach osiemdziesiątych dokonano owego remontu.

Rząd polski przekazał świątynię wyznawcom katolicyzmu w dniu 7 listopada 1921 r.⁴⁹. Do czasów obecnych zachowała cechy stylu wschodniego.

KUŹNICA BIAŁOSTOCKA - kośc. pw. Opatrzności Bożej

W parafii kuźnickiej, funkcjonującej od 1541 roku (lub 1545), do połowy XIX w., istniały kolejno po sobie dwa kościoły drewniane⁵⁰. Wiadomo, że drugą świątynię w 1819 r. zbudował z pomocą parafian ks. Andrzej Wróblewski⁵¹.

W końcu lat pięćdziesiątych XIX wieku parafianie rozpoczęli starania o budowę nowego kościoła. W 1859 roku Konsystorz Wileńskiej Ku-

⁴⁴ P. K u b i c k i, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i ojczyzny w latach 1861-1915*, Cz. II T.4, Sandomierz 1938, s.74. NHAB Grodno, 1/18/1106/k.7, Wykaz kościołów i kaplic przejętych przez wyznawców prawosławia w 2 pół. XIX w. Według wykazu budowlę ukończono w 1863 r.

⁴⁵ Kubicki, s.75.

⁴⁶ NHAB Grodno, 1/18/941/k.15, Pismo Grodzieńskiej Prawosławnej Eparchii do Gubernatora Grodzieńskiego z dnia 7 I 1904 r.

⁴⁷ NHAB Grodno, 8/2/364, Pismo Gubernatora Grodzieńskiego do Grodzieńskiego Gubernialnego Prawlenija z dnia 19 X 1882 r.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ SKiD 87, s.188.

⁵⁰ SKiD 98, s.274-275. APKuźnica., *Opisanie Kościoła Parochialnego Kuźnickiego (...) w czasie generalnej wizyty czynione przez mnie Jerzego Eysmonta (...) Dziekana Grodzieńskiego (...) Roku 1783 Januaris 28*. APKuźnica, Inwentarz czyli Opisanie Kościoła Parafialnego y plebanij w Miasteczku Kuźnicy z roku 1824. A. Radkiewicz, *Zarys dziejów parafii rzymskokatolickiej w Kuźnicy*. Kuźnica 1993 (maszynopis PSOZ w Białymstoku).

⁵¹ BUWil, F4, A2713, *Kronika Kościoła Parafialnego w Mieście Kuźnicy położonego Dyecyzji Wileńskiej, Gubernii Grodzieńskiej, Powiecie i Dekanacie Sokólskim 1851*.

rii Biskupiej, przedstawiając plan i kosztorys, zwracał się z prośbą do Komisji Drogowej i Budowlanej Urzędu Gubernialnego w Grodnie o wydanie zezwolenia na budowę przybytku murowanego⁵². W odpowiedzi komisja wskazywała na konieczność weryfikacji kwoty kosztorysowej, nakazując podwyższenie sumy szacunkowej z 16331 rubli 44 kop. do 17337 rubli 14 kop⁵³. Zapewne po uzupełnieniu dokumentacji urząd gubernatorski wydał stosowne pozwolenie na budowę. Prawdopodobnie w 1860 r. wierni przystąpili do wznoszenia murów, gdyż w inwentarzu pochodzącym z 1867 roku można już było przeczytać, iż kościół wymurowano z prostego kamienia i częściowo z cegły zaś budowę prowadził ks. Adam Pisanko⁵⁴. Z tego samego inwentarza pochodzi informacja, że nowo wzniesioną budowlę poświęcono w dniu 15 grudnia 1864 roku.

Wystawiona świątynia prezentowała się okazale, jako budowla dwuwieżowa o układzie pseudobazylikowym, o wymiarach 48,1 x 24,4 arszyn. Między wieżami znajdował się wyniosły szczyt, nazwany wtedy *facjatą*, a dość stromy dach dwuspadowy został przykryty dachówką. Trójnawowe zaś wnętrze z sześcioma filarami zamykał od góry drewniany strop. Na uwagę zasługiwały ostrołukowe kształty otworów okiennych i portali⁵⁵.

W 1867 r., po powstaniu styczniowym, gubernator grodzieński wystąpił do generał-guberantora w Wilnie z wnioskiem o zamknięcie świątyni⁵⁶. Ostatecznie jednak decyzji takiej nie podjęto. Świątynia nadal służyła jako kościół katolicki.

W 1913 roku kościół został gruntownie odremontowany wewnątrz i na zewnątrz. Przeniesiono wówczas zakrystię ze strony północnej na południową. W następnym zaś roku sporządzono nowe pokrycie dachowe z blachy ocynkowanej⁵⁷. We wnętrzu ściany ozdobiono polichromią⁵⁸.

⁵² NHAB Grodno, 8/1/1275, pismo Konsystorza Wileńskiego do Komisji Drogowej i Budowlanej Urzędu Gubernialnego w Grodnie z 18 VII 1859 roku.

⁵³ NHAB Grodno, 8/1/1275, pismo Komisji Drogowej i Budowlanej do Konsystorza Wileńskiego z dnia 9 X 1859 r.

⁵⁴ *Przewodnik po Litwie i Białejrusi*, zebra. i opr. N. Rouba, Wilno? II wyd. (I wyd 1909), s.104.

⁵⁵ APKuźnica., *Inwientarnoje opisanje Kuznickogo, Prichodskogo Kostiola 30 ijula 1867 r.*

⁵⁶ P. K u b i c k i , *Bojownicy kapłani za sprawę kościoła i ojczyzny w latach 1861-1915*, cz.II, T.4, Sandomierz 1938, s.70.

⁵⁷ APKuźnica, *Inwentarz kościoła parafialnego rzymsko katolickiego w Kuźnicy sporządzony 8 listopada 1919 roku*.

⁵⁸ *Z Wilna i diecezji*, „Dwutygodnik Diecezjalny Wileński” 1913, nr 19, s. 269.

SURAŻ – kościół pw. Bożego Ciała

Od początku XV wieku istniały w Suraziu kolejno trzy kościoły drewniane⁵⁹. Ostatni spłonął od uderzenia pioruna 27 lipca 1872 roku, o czym zawiadamiał dwa dni później dziekana białostockiego miejscowy proboszcz⁶⁰. Już 31 lipca tego samego roku parafianie pisali do dziekana, iż pragną zbudować nową świątynię⁶¹. Pół roku później dziekan białostocki przesłał do Konsystorza Wileńskiego plan i kosztorys przyszłego kościoła w Suraziu. Pismem tym rozpoczął oficjalne starania o wzniesienie murowanego Domu Bożego⁶². W następnym roku gubernator grodzieński przekazał informację do konsystorza w Wilnie o tym, że Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Petersburgu i generał-gubernator wileński nie znajdują przeciwnieństw, by rozpocząć budowę kościoła według zatwierdzonego planu i kosztorysu, zastrzegając jednak, by rozchody nie przekroczyły kwoty 5742 r. 18 kop.⁶³

Budowę kościoła rozpoczął miejscowy proboszcz ks. Teofil Hryniwicki w 1874 roku. Inwestycję ukończono w 1876 roku, dokonując poświęcenia kościoła w dniu 18 listopada⁶⁴. Wzniesiona budowla prezentowała się raczej skromnie, jako świątynia prosta w formach i oszczędna w stosowaniu detalu. Na uwagę zwracała jedna, masywna wieża na osi od frontu.

NOWY DWÓR – kościół pw. św Jana Chrzciciela

W 1547 r. królowa Bona wystawiła przywilej utwierdzający i pomnażający fundusz parafii w Nowym Dworze⁶⁵. Być może w tym samym roku został wzniesiony, niewielki kościół murowany z półkoli-

⁵⁹ SKiD 98, S.163-164.

⁶⁰ LPAH, 604/4/2628/k 2, Raport proboszcza suraskiego do dziekana białostockiego z dnia 29 VII 1872 r. Tamże, pismo dziekana białostockiego do Konsystorza Wileńskiego z dnia 30 VII 1872 r.

⁶¹ LPAH, 604/4/2628/k 11, Prośba parafian do dziekana białostockiego z dnia 31 VII 1872 r.

⁶² Tamże, 604/4/2628/k 3, Raport dziekana białostockiego do Konsystorza Wileńskiego z dnia 20 I 1873 r.

⁶³ Tamże, 604/4/2628/k 12, pismo Gubernatora Grodzieńskiego do Konsystorza Wileńskiego z dnia 3 VII 1874 r.

⁶⁴ Tamże, 604/4/2628/k 14, Prośba do Konsystorza Wileńskiego z dnia 16 I 1875 r.

⁶⁵ BUWil, F4, A2770, *Kronika Kościoła Parafialnego Nowodworskiego położonego w Dycezyi Wileńskiej, Gubernii Grodzieńskiej, Powiecie i Dekanacie Sokólskim 1851*. W Kronice jest mowa o istniejącym w parafii kopii przywileju królowej Bony z roku 1547. SKiD 98, 182-183.

stym prezbiterium. Zapewne na skutek zaniedbań, świątynia w latach 60-tych XIX stulecia podupadła.

W latach 70-tych z *własnego natchnienia* parafianie postanowili odbudować kościół z ruin, znacznie świątynię rozszerzyć i podwyższyć, oraz nadać jej cechy stylu gotyckiego, *o ile by takowy dał się zastosować do stałych części kościoła*⁶⁶. Posiadając plan i kosztorys, po zgromadzeniu niezbędnych funduszy i części materiałów, uzyskali pozwolenie na budowę. W 1877 r. przystąpiono do robót. Jak informują „Kłosy”, dzieło to w 1879 r. było *w połowie uskuteczniomem*. Budową zaś zarządzał parafianin Kazimierz Eynarowicz⁶⁷. Zapewne w połowie lat 80-tych uporano się z większością prac budowlanych i świątynię w pełni przekazano do celów kultowych.

SUCHOWOLA – kościół pw. św. Piotra i Pawła

Pierwszy kościół drewniany p.w. św. Apostołów Piotra i Pawła zbudowano *w mieście w Suchowoli (...) kosztem Skarbu w 1791 roku*⁶⁸.

W okresie zaborów, mieszkańcy tej miejscowości postanowili zbudować nową świątynię, tym razem murowaną. Decyzję swoją wyrazili w piśmie z dnia 25 VII 1876 r. skierowanym do dziekana sokólskiego⁶⁹. W następnym roku dziekan zwrócił się do konsystorza wileńskiego, by ten rozpoczął oficjalne starania u władz gubernialnych o pozwolenie na budowę⁷⁰. W sierpniu 1877 r. gubernator grodzieński w oficjalnym piśmie zapytywał konsystorz o przedstawienie źródeł finansowania budowy⁷¹. We wrześniu tego samego roku gubernator informował konsystorz, że parafianie posiadają 8000 rubli, a powinni zebrać połowę sumy kosztorysowej czyli 8301 rubli 94 kopiejki⁷². W dniu 4 października 1878 r. nadeszło do konsystorza kolejne pismo, w którym Główny Naczelnik

⁶⁶ E. J a h i l n i c k i, *Kościół w Nowym Dworze*. „Kłosy” 1879 T.XXIX, nr 734, s. 60.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ BUWil, F4, A2875, *Kronika Kościoła Parafialnego w Suchowoli położonego w Diecezyi Wileńskiej, Gubernii Grodzieńskiej, Powiecie i Dekanacie Sokolskim Rok 1851*. SKiD 98, s. 256.

⁶⁹ LPAH, 604/4/3195/k 1, Raport dziekana sokólskiego do Konsystorza Wileńskiego z dnia 20 IV 1877 r.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ LPAH, 604/4/3195/k 3, pismo gubernatora Grodzieńskiego do Konsystorza Wileńskiego z dnia 23 VIII 1877 r.

⁷² LPAH, 604/4/3195/k 6, pismo Gubernatora Grodzieńskiego do Konsystorza Wileńskiego z dnia 28 IX 1877 r.

Zachodniego Kraju udzielił zezwolenia na budowę murowanego kościoła w Suchowoli⁷³. W parafii natychmiast rozpoczęto przygotowania. Na początku 1879 r. parafianie wraz z administratorem suchowolskim ks. Szumowskim i architektem Jakubem Fordonem na ogólnym zebraniu przyjęli projekt kościoła i uzgodnili warunki budowy⁷⁴.

W czerwcu tego samego roku już trwały roboty przy budowie nowej świątyni, o czym informował dziekana sokólskiego ks. Szumowski. W tym czasie parafia posiadała już kamień węgielny (który prawdopodobnie wkrótce wmurowano w ścianę prezbiterium, gdzie znajduje się obecnie)⁷⁵. Prace postępowały w dość szybkim tempie, co oznajmiał dziekanowi ks. Szumowski w 1880 r.⁷⁶ Sprawnie prowadzone roboty pozwoliły zakończyć budowę kościoła w 1885 r.⁷⁷ Przed 1911 r. dokonano zapewne jakichś poważniejszych zmian w budowlu, gdyż jak donosił „Przyjaciel” na zewnątrz *upiększyło* to bryłę kościoła, lecz *wewnątrz nic na lepsze nie zmieniło*⁷⁸. Trudno dziś ustalić o jakie zmiany chodziło.

KRYPNO – kościół pw. Narodzenia NMP

Wiadomo, że w 1851 roku istniał w Krypnie kościół filialny, lecz jak pisał w *Kronice...* proboszcz knyszyński ks. Adalbert Jabłoński *...w którym roku i przez kogo pobudowany niewiadomo...*⁷⁹

W 1881 r. mieszkańcy wsi Krypno, Penskie i Długoleka podjęli na ogólnym zebraniu decyzję o budowie murowanego kościoła filialnego w miejsce istniejącej drewnianej kaplicy. Nową świątynię zamierzano wznieść we wsi Krypno (parafii Knyszyn)⁸⁰. W spisanej na tę okoliczność uchwale, znalazła się również argumentacja, którą posłużono się w staraniach o pozwolenie na bu-

⁷³ LPAH, 604/4/3195/k 12, pismo Gubernatora Grodzieńskiego do Końsystorza Wileńskiego z dnia 4 X 1878 r.

⁷⁴ LPAH, 604/4/3195/k 22, pismo administratora kościoła suchowolskiego ks. Szumowskiego do Dziekana Sokólskiego ks. Waltera z dnia 25 II 1880 r. W przypadku kościoła w Suchowoli jest pewnym, że jego projektantem jest inż. Jakub Fordon z Grodna. Potwierdzenie tego faktu znajdujemy w: LPAH, 604/4/3195// k 26 i k 32.

⁷⁵ LPAH, 604/4/3195/k 20, pismo dziekana sokólskiego do Konsystorza Wileńskiego z dnia 15 VI 1879 r.

⁷⁶ LPAH, 604/4/3195/k 23-28, Sprawozdanie ks. Szumowskiego z dnia 14 III 1880 r.

⁷⁷ SKiD, s.185.

⁷⁸ *Listy czytelników. Z powiatu sokólskiego*, „Przyjaciel” 1911, nr 26, s.410.

⁷⁹ BUWil, F4, A2722, *Kronika Knyszyńskiego Parafialnego i Krypnińskiego Filialnego Rzym-Katolickiego Kościoła sporządzona w 1851 Roku...*

⁸⁰ APKnyszyn, *Prigovor sielskiego schoda krestian sobstwiennikow Krypnianskogo, Pien-skowskowo i Długotenskowo obszczestw, prichożan Knyszynskowo Rîmsko-Katolickiesko-go Kościoła z dnia 27 III 1881 r.* SKiD 98, s.214-215.

dowę. Prosząc o zezwolenie na wystawienie nowego kościoła, parafianie oświadczały, że ma być on wznoszony na pamiątkę zabójstwa Wielkiego Imperatora Rosyjskiego Aleksandra II, zamordowanego 1 marca 1881 r. Dopełnieniem tego uzasadnienia było zobowiązanie, iż poświęcenie przyszłego kościoła, nastąpiłoby w dniu 1 marca, w rocznicę śmierci cara. Miało to być nie tylko upamiętnienie faktu śmierci ale i prośba o spokój duszy imperatora⁸¹. W tym samym roku spisano kolejną uchwałę, do której dołączono kosztorys przedsięwzięcia na ogólną sumę 34751 r. 39 kop.⁸² Zapewne do pisma dołączono plan budowli. Źródła nie wymieniają autora projektu. Jednak przez analogię można przyjąć, że jest nim architekt Feliks Nowicki⁸³. W przypadku kościoła w Krypnie (zapewne dzięki właściwie prowadzonym staraniom) formalności związane z uzyskaniem pozwolenia na budowę nie trwały długo.

Świątynię wystawiono w latach 1881-1885 dzięki staraniom proboszcza knyszyńskiego ks. Adama Słonimskiego⁸⁴. W architektonicznym kształcie kościoła znalazły się formy romańskie (zwłaszcza detal), gotyckie (przypory) i renesansowo-barokowe (wnętrze). W trakcie budowy była podkreślana niezwykle ofiarna praca parafian, i przede wszystkim znaczący wkład rodu Krasińskich, właścicieli Knyszyna⁸⁵. Róża z Potockich Krasińska, wdowa po Władysławie (synowa poety Zygmunta Krasińskiego) ofiarowała na kościół cegłę, wapno i drewno⁸⁶. Pozostałe środki finansowe pochodziły z dobrowolnych ofiar wiernych, którzy również uczestniczyli w pracach pomocniczych.

WASILKÓW – kościół pw. Przemienienia Pańskiego

W 1563 r. Hrehory Wołłowicz założył parafię w Wasilkowie ofiarowując ziemię pod kościół⁸⁷.

⁸¹ APKnyszyn, *Prigowor...* z dnia 27 III 1881 r.

⁸² APKnyszyn, *Prigowor...* z dnia 28 VI 1881 r.

⁸³ Nowicki sporządził w 1878 r. projekt kościoła do Grajewa, oddalonego od Krypna ok. 50 km. Zofia Cybulko podaje, że w Krypnie posłużono się projektem grajewskim. zob. Z. Cybulko, *Krypno. Dzieje kościoła parafialnego*. „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego”, Białystok 1996, s.40.

⁸⁴ APKnyszyn, *Wizytacja opis Knyszynskiego kościoła (z roku 1898), w której znajduje się: Opisanie Krypnińskiego filialnego kościoła*. Ks. A. Walentyłowicz, *Krypno i kościół krynianski*. Wilno 1935. *Listy czytelników*. *Krypno*, „Przyjaciel Ludu” 1913, nr 39, s.621.

⁸⁵ Alwicz, *Krypno i kościół krynianski*, „Jutrzenka Białostocka” 1939, nr 5, s.6.

⁸⁶ A. B o n i e c k i, *Herbarz Polski*, cz.I, t.12, Warszawa 1908, s.209. Cybulko, *Krypno...*, s.40.

⁸⁷ BUWil, F4, A2585, *Kronika Kościoła Parafialnego w Miasteczku Wasilkowie położonego w Dycezyi Wileńskiej, Gubernij Grodzieńskiej Powiecie i Dekanacie Sokolskim 1851 roku podana*. Według innych źródeł, zdaje się mniej precyzyjnych, kościół wasilkowski założył król Zygmunt August. zob. BUWil, Dz. Rękopisów, *Opisanije rukopisnogo otdzielenija*

Kolejny drewniany kościół p.w. Świętej Trójcy, został wystawiony w roku 1702⁸⁸. Do 1844 r. świątynia ta była kościołem filialnym parafii w Białymstoku. W 1851 r. miejscowy proboszcz pisał o budowlu: *Powierzchowna postać kościoła przeciągły nieco czworobok z wieżyczką małą nad dachem dla sygnaturki*⁸⁹. W 1867 r. kościół został zamknięty przez władze carskie. Oficjalnym powodem zamknięcia był zły stan zachowania⁹⁰. Faktycznie obiekt wyłączono z kultu w wyniku represji rosyjskich za udział mieszkańców Wasilkowa w powstaniu styczniowym 1863 r.⁹¹ Po zamknięciu świątyni, naczelnik sokólski zaproponował gubernatorowi grodzieńskiemu, aby *niepotrzebną* budowlę rozebrać i z odzyskanego materiału postawić kaplicę cmentarną dla wyznawców prawosławia⁹². Kościół rozebrano na początku lat 80-tych XIX w.⁹³

Wiernym szczęście sprzyjało, gdyż w tym samym czasie (na początku lat 80-tych), wspólnymi siłami parafian wasilkowskich i nowo mianowanego dziekana białostockiego ks. Wilhelma Szwarca, uzyskano pozwolenie na budowę nowej świątyni w Wasilkowie. Nie można jednak było postawić kościoła w dawnym miejscu, to jest w centrum miejscowości. Jego lokalizację przeniesiono na obrzeże, do północnej części Wasilkowa. W 1883 r. wybudowano skromny, jednonawowy istniejący do dziś, murowany kościół pw. Przemienienia Pańskiego.

NIEWODNICA – kościół pw. św. Antoniego

Pierwszy kościół drewniany został ufundowany w 1596 roku przez małżonków Andrzeja i Elżbietę z Karpiów Koryckich⁹⁴. Świątynię tę od-

wilenskiej publicznej biblioteki, выпуск первый Wilna 1895, s. 9; Pod nr.196 wymieniona jest wizyta *Bielostotskiego kostiola...* przeprowadzona w roku 1840, w której to wizycie znajdował się również *Opis pripasnego Wasilkowskiego kostiola*.

⁸⁸ BUWil, F4, A2585, *Kronika Kościoła Parafialnego w Miasteczku Wasilkowie...*

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ LPAH, 604/1/4870/k 5, pismo Gubernatora Grodzieńskiego do Wileńskiej Rz-Kat Eparchii z dnia 8 III 1867 r. NHAB Grodno, 1/18/1106/k 4-5, Sprawozdania o skasowanych w 2 poł. XIX w. rz-kat. kościołach i kaplicach Powiatu Sokólskiego. Ks. W. Michniewicz, *Dzieje sanktuarium Matki Bożej Bolesnej w Świętej Wodzie koło Wasilkowa*. „Wiadomości Kościelne Archidiecezji Białostockiej” 1996, nr 3, przyp. 44.

⁹¹ SKiD 98, s.93.

⁹² P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę kościoła i ojczyzny w latach 1861-1915*, Cz. II, T.4, Sandomierz 1938, s.73.

⁹³ NHAB Grodno, 1/18/1106/k 4-5.

⁹⁴ APNiewodnica, *Księga sznurowa dokumentów, przywilejów, inwentarzów i wizyt generalnych kościoła parafialnego Niewodnickiego, Wizyta generalna Kościoła Parafialnego Niewodnickiego...uczyniona roku 1828*.

nowił ks. Małyszewicz po objęciu parafii w 1854 roku⁹⁵. Dnia 11 stycznia 1884 roku budowla została mocno uszkodzona przez wicher i zaistniała konieczność budowy nowej świątyni⁹⁶.

Już w tym samym miesiącu został wykonany kosztorys (na sumę 12610 r. 44 kop.) i projekt nowego kościoła. Te niezbędne dokumenty sporządził białostocki *tytułarny architekt* Romuald Lenczewski⁹⁷. Zaplanowana świątynia łączyła w sobie elementy formalne czerpane z romanizmu i gotyku. O budowę nowego *kamiennego* kościoła niestrudzenie zabiegał proboszcz ks. Antoni Dowbor. Załatwianie spraw formalnych trwało dwa lata. We wrześniu 1886 roku ks. Dowbor zawarł kontrakt z wykonawcą, mistrzem murarskim Stanisławem Piotrowskim. W umowie postawiono wykonawcy min. warunek: *wykonanie od fundamentów do skończenia wszystkich robót murarskich i sztukatorskich wewnątrz i na zewnątrz z dachem włącznie*⁹⁸.

Budowę rozpoczęto w 1887 r. Trwała ona cztery lata. Poświęcenia kościoła dokonał ks. Dowbor w dniu 22 października 1889 r. Inwestycja pochłonęła wszystkie środki parafialne do tego stopnia, że w 1890 r. proboszcz zwracał się do zarządzającego diecezją wileńską ks. Zdanowicza o pomoc finansową na wykonanie głównego ołtarza⁹⁹.

BIAŁYSTOK – ul. Wysockiego, kaplica cmentarna pw. Zbawiciela

W 1880 r. dziekanem białostockim został ks. Wilhelm Szwarc. Rozpoczął on starania o otwarcie nowego cmentarza katolickiego w Białymstoku, ponieważ dotychczasowy, położony na wzgórzu św. Rocha, już nie mieścił następnych pochówków. W lipcu 1885 r. została złożona do Oddziału Budowlanego urzędu gubernialnego w Grodnie prośba o pozwolenie na otwarcie nowego cmentarza i wybudowanie na jego terenie kaplicy i domu dla stróża oraz ogrodzenie terenu murem. Na powyższe budowle przedstawiono projekt i kosztorys¹⁰⁰. W projekcie proponowa-

⁹⁵ LPAH, 604/1/9730/k 16, Osobista wizyta pasterska odbyta w 1860 r. 21 czerwca przez (...) ks. biskupa A. St. Krasińskiego.

⁹⁶ SKiD 98, s.159-160.

⁹⁷ APNiewodnica, *Księga sznurowa dokumentów...*, *Prigowor* z dnia 23 VIII 1884 r.

⁹⁸ APNiewodnica, *Księga sznurowa dokumentów...*, *Kontrakt* z IX 1886 r.

⁹⁹ Tamże. Proboszcz przesyłając projekt ołtarza prosił o wyasygnowanie sumy 1510 rubli na jego wykonanie.

¹⁰⁰ NHAB Grodno, 8/2/525/, Plan na kaplicę, mur ogrodzeniowy i dom stróża na cmentarzu białostockim. Plan jest sygnowany nazwiskiem wykonawcy. Nie udało się niestety rozszyfrować ręcznego podpisu.

no bardzo prostą bryłę z motywami ostrołukowymi. Wyliczono, że na całe przedsięwzięcie (postawienie kaplicy, bramy i domu stróża) potrzebna będzie suma 10775 rubli 12 kop¹⁰¹. Plany zostały zatwierdzone przez urząd grodzieński 25 lipca 1885 r¹⁰². W 1887 r. zamknięto stary cmentarz na wzgórzu św. Rocha w Białymstoku i otwarto nowy, położony poza miastem¹⁰³. Prace budowlane przy kaplicy pod opieką ks. Szwarca rozpoczęto wiosną 1887 r. Budowę jej ukończono w 1890 r.¹⁰⁴ Wraz z budową kaplicy postawiono budynek dla służby cmentarnej i parkan ogrodzeniowy wraz z bramą wzdłuż obecnej ul. Wysockiego.

THE ECCLESIASTICAL BUILDING MOVEMENT IN THE YEARS 1836-1895 ON THE TERRITORY OF THE PRESENT-DAY ARCHDIOCESE OF BIALYSTOK

Summary

Very difficult time for church building process at Wilno archdiocese area was between 1863 and 1895. Although, bans have been existed, catholic parishioners try to get permissions for building churches. Showing church building history, with existing difficulty, in each parish at Białystok archdiocese area, is the aim of this article.

¹⁰¹ LPAH, 604/4/3591/k.18, Raport Dziekana Białostockiego ks. Szwarca do Konsystorza Wileńskiego z dnia 30 XII 1886 r.

¹⁰² NHAB Grodno, 8/2/525/k.2, Protokół przyjęcia planu i kosztorysu przez Oddział Budowlany Urzędu Gubernialnego w Grodnie z dnia 22 VII 1885 r.

¹⁰³ LPAH, 604/1/5992/k.4, pismo Gubernatora Grodzieńskiego do Konsystorza Wileńskiego z dnia 11 XI 1896 r.

¹⁰⁴ Ks. J. K u r c z e w s k i, *Śp. ks. kanonik Wilhelm Szwarz*. „Dwutygodnik Diecezjalny Wileński” 1915, nr 6-7, s.78.